

منظومه های فقهی

سید صادق محسنی

لزوج ذات الولد الربیع ثبت
 زوجة خال عنه ذا ایضاً حوت
 والثمن للزوجة فرض سبد
 ان كان للمیت زوجاً ولد
 سدس لكل من عمودی ذی ولد
 كذا كلاله لام ما انفرد
 والثلث فرض الام لولا من حجب
 كذا لو كدها الكثير منتخب
 فوق ابنة وفوق اخت للاب
 او ابوين ثلثی المال هب^۱

تا چند دهه قبل محصلین علوم دینی توجه زیادی به متون علمی منظوم داشتند و حتی آنها را حفظ می کردند، اما اکنون این شیوه رو به فراموشی است و یا بکلی فراموش شده است. حتی گاه برای تعلیم به کودکان نیز از چنین شیوه ای بهره می جستند. چنانچه اکنون نیز متخصصین مسائل آموزشی معتقد به لزوم تعلیم بعضی مطالب به کودکان در قالب نظم می باشند. گذشتگان آنقدر به منظومه های علمی اهمیت می دادند و آثار فراوانی در این زمینه به جای گذاشتند که در علم بلاغت، اصطلاح «شعر تعلیمی» بر آن نهاده شد. اشعار تعلیمی از اواخر حکومت امویان و آغاز حکومت عباسیان در عربی رواج یافت.^۲

وزن اغلب منظومه های علمی بحر «رَجَز» است. زیرا این وزن به آسانی به ذهن سپرده می شود و آسانتر می توان مطالب را در قالب این وزن درآورد و جوازات در آن فراوان است. با این توضیح که وزن تام و سالم بحر رجز چنین است:

۱. ر. ک: دانش مسلمین، محمدرضا حکیمی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ص ۱۸۵.
 ۲. منظومه فی الارث، احمد محمدی خوبی، ۱۳۸۸، ص ۱۸.
 ۳. المعجم المفصل فی علم العروض والقافیة وفتون الشعر، امیل بدیع یعقوب، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۱، ص ۸۷.

یکی از کارهایی که در قلمرو ادبیات علوم اسلامی انجام یافته، به نظم درآوردن علوم است. این منظومه ها به صورت قصیده، قطعه و ارجوزه سروده شده است. در علمهای صرف، نحو، لغت، معانی، بیان، بدیع، خط، فقه، اصول، فرائض، تاریخ، جغرافیا، تعبیر رؤیا، علم البحر (دریاشناسی)، درایه، رجال، طب، نجوم، احکام، رمل، جفر، علم اسماء، تجوید، قرائت، منطق، کلام، فلسفه، تفسیر و ...

پیدا است که ساختن منظومه های علمی کاری لطیف است و در آن موارد که استادانه ساخته شده، هم بسی دلکش است و هم برای ازیر کردن قواعد کمک بسزایی است. منظومه های علمی بسیار است و حتی فهرست آنها به مجلدی بزرگ برمی آید، فهرستی که با تتبع در آثار مسلمین، چه خطی و چه چاپی، و با گشتن در فهرستها و کتابها تهیه شود.^۱

می توان ادعا کرد یکی از کارآمدترین شیوه های آموزشی، آموزش با شعر است؛ زیرا به ذهن سپردن مطالب منظوم زودتر حاصل می شود، دیرتر فراموش می شود و هیچگاه تازگی و طراوت خود را از دست نمی دهد.

به عنوان مثال حفظ کردن سهام ارث کار آسانی نیست و در صورت موفقیت، به زودی فراموش خواهد شد، لیکن اگر در قالب نظم درآید هم شخص زودتر حفظ می شود و هم دیرتر از یادش می رود:

من السهام فی الکتاب فُرُضا
 ست سهام سُمیت فرائضاً
 نصف و ربع اول و ثانی
 ثمن و سدس ثلث ثلثان
 فالنصف وهو فرض زوج الخالیة
 عن ولد كذا ابنة ذا حایة
 وکان ایضاً فرض اخت واحدة
 لوالد قط اوله والدة

صلوة

۹. ارجوزة فی الاذان والاقامة، عبدالرحيم بن محمد علی تستری (م: ۱۳۱۳)، ذریعه ج ۱ / ۴۵۲.
۱۰. ارجوزة فی الشک والسهو والخلل والعجز فی الصلوة، اسماعیل، تاریخ سرودن: ۱۲۴۵، ذریعه ج ۱ / ۴۸۱.
۱۱. ارجوزة فی الشکوک، محمد جواد بن علی عاملی نجفی (م: ۱۳۲۲)، ذریعه ج ۱ / ۴۸۱.
۱۲. ارجوزة فی الصلوة، جواد بن حسن نجفی (ت: ۱۳۰۸)، ذریعه ج ۱ / ۴۸۲.
۱۳. ارجوزة فی صلوة المسافر، عبدالهادی بن جواد همدانی بغدادی (م: ۱۳۳۳)، در ادامه «الدرة النجفية»، ذریعه ج ۱ / ۴۸۳.
۱۴. ارجوزة فی صلوة المسافر، مشکور بن محمد جواد حولاوی نجفی (م: ۱۳۵۳)، ذریعه ج ۱ / ۴۸۳.
۱۵. ارجوزة فی صلوة المسافر والجماعة ومسائل الشکوک، علی خوثی قزوینی حائری (م: ۱۳۱۸)، در ادامه «الدرة النجفية»، ذریعه ج ۱ / ۴۸۳.
۱۶. خلاصة الاحکام، صبا کاشانی، فارسی، ذریعه ج ۱۹ / ۱۷۰.
۱۷. شمس الهدی فیمن شک اوسها، عبدالرحيم بن محمد علی تستری (م: ۱۳۱۳)، ذریعه ج ۱ / ۴۸۱ و ج ۱۴ / ۲۲۸ و ج ۲۳ / ۱۱۶.
۱۸. اللعة فی فقه الصلوة، تقی الدین حسن بن علی حلی (ت: ۶۴۷)، امل الآمل، تحقیق: سید احمد حسینی، ج ۲ / ۷۲.
۱۹. منظومه بی الف در رد قائلین به وجوب عینی نماز جمعه، سید محمود بن عبدالعظیم موسوی، مقدمه مناہج المعارف، مقدمه از سید احمد روضاتی، ص ۱۴۲.
۲۰. منظومه در احکام نماز، فارسی، خطی، کتابخانه آیت الله العظمی نجفی.
۲۱. منظومة الشک والسهو والخلل والجبران، محمد اسماعیل، ذریعه ج ۲۳ / ۱۱۶.
۲۲. منظومة فی الشکوک فی الصلوة، احمد بن صالح طعان بحرانی (م: ۱۳۱۵)، ذریعه ج ۱ / ۴۸۱ و ج ۲۳ / ۱۱۶.
۲۳. منظومة فی الصلوات المندوبة، محمد کاظم بن محمد صادق کاشانی اصفهانی (م: ۱۲۷۳) ذریعه ج ۱ / ۴۸۳ و ج ۲۳ / ۱۱۹.
۴. المعجم المفصل فی اللغة والادب، میثال عاصی و امیل بدیع یعقوب، بیروت، دارالعلم للملایین، چاپ اول، ۱۹۸۷ م، ص ۲۹۷.

مستفعلن مستفعلن مستفعلن

مستفعلن مستفعلن مستفعلن

اما می توان به جای «مستفعلن» اوزان «مفاعلن»، «مفتعلن» و «فعلن» را نیز به کار برد. به خاطر همین جوازات و نزدیکی آن به نشر، برخی این بحر را «حمار الشعر» نامیده اند؛ اما سلیمان بستانی در این زمینه می گوید:

مناسبت بود آن را «عالم الشعر» می نامیدند. زیرا

نظم آن آسان است و تمام علمایی که متون علمی

مانند نحو، فقه، منطق و طب را به نظم

در آورده اند، این بحر را اختیار نموده اند.^۴

به خاطر ویژگیهای نظم، علما و نویسندگان علم فقه را بیشتر

به نظم درمی آوردند. در میان دارندگان منظومه های فقهی

بزرگانی چون سید بحر العلوم، ملا هادی سبزواری، شیخ

فضل الله نوری، شیخ حر عاملی، فیض کاشانی و سید محمد

جواد عاملی - صاحب مفتاح الکرامه - به چشم می خورند.

لازم دانستیم مشخصات منظومه های فقهی را گردآوری کنیم

تا علاوه بر نشان دادن سختکوشی گذشتگان، گامی باشد برای

استفاده بیشتر از این متون ارزشمند:

طهارت

۱. ارجوزة فی احکام الاموات، سید هاشم بن محمد حسینی

حلی (م: ۱۳۴۱)، ذریعه ج ۱ / ۴۵۱.

۲. ارجوزة فی الطهارة، سید هاشم بن احمد موسوی

احسانی مبرزی (م: ۱۳۰۹)، ذریعه ج ۱ / ۴۸۵.

۳. ارجوزة فی الطهارة، مهدی بن علی ساعدی

(ت: ۱۲۹۶)، بیت ۱۳۶۷، ذریعه ج ۱ / ۴۸۵.

۴. ارجوزة فی الطهارة، سید کلب باقر نقوی (م: ۱۳۲۹)،

شرح منظوم «الدرة النجفية»، ذریعه ج ۱ / ۴۸۵.

۵. اللثالی المنظومة، مهدی صحین بن علی ساعدی

(ت: ۱۲۹۶)، ذریعه ج ۱۸ / ۲۶۵.

۶. مخالات الزاد، سید هاشم بن محمد حسینی، ذریعه

ج ۲۰ / ۲۳۳.

۷. منظومه، حدود ۹۲۰ بیت، خطی، کتابخانه آیت الله

العظمی گلپایگانی.

۸. منظومة فی منزوحات البئر، محمد بن حسن حرّ عاملی،

ذریعه ج ۲۳ / ۱۳۷.

۳۸. منظومة فى الحج، عباس بن حسن بن جعفر كاشف الغطاء (م: ۱۳۲۱)، بیش از ۱۰۰۰ بیت، ذریعه ج ۱/ ۴۷۰ و ج ۲۳/ ۱۰۳.

۳۹. منظومة فى الحج، سيد زين العابدين بن محمد كاشانى حائرى (م: ۱۳۷۵) ذریعه ج ۲۳/ ۱۰۳.

وقف

۴۰. ارجوزة فى الوقف، سيد محمد على بن صدرالدين موسى عاملی اصفهانی (م: ۱۲۷۴)، ذریعه ج ۱/ ۵۰۵ و ج ۲۳/ ۱۴۷.

متاجر

۴۱. منظومة فى الغناء وحرمتها، محمد هادى، ذریعه ج ۲۳/ ۱۲۵.

وصايا

۴۲. اللؤلؤ المنشور، على اصغر بن على اكبر بروجردى (ت: ۱۲۳۱)، ذریعه ج ۱۸/ ۳۸۶.

نكاح

۴۳. ارجوزة فى الرضاع، سيد محمد جواد عاملی، صاحب «مفتاح الكرامة» (م: ۱۲۲۶)، ذریعه ج ۱/ ۴۷۵ و ج ۲۳/ ۱۱۰.

۴۴. ارجوزة فى الرضاع، سيد صدرالدين محمد بن صالح موسى عاملی، (م: ۱۲۶۳)، ذریعه ج ۱/ ۴۷۶.

۴۵. ارجوزة فى الرضاع، محمد على بن محمد اعسم، (م: ۱۲۳۳)، ذریعه ج ۱/ ۴۷۶.

۴۶. ارجوزة فى النكاح والطلاق، سيد حسين بن محمد كاشانى حائرى، تاريخ سرودن: ۱۳۳۹، ذریعه ج ۱/ ۵۰۵.

۴۷. تقریبط الاسماع فى نظم مسائل الرضاع، سيد محمد صادق بن محمد باقر طباطبایى (م: ۱۳۳۷)، ذریعه ج ۴/ ۳۸۷.

۴۸. رسالة فى العقد للمحرمة، ابوالقاسم قمى، اتمام: ۱۲۱۷، ذریعه ج ۱۵/ ۲۹۶.

۴۹. عقد اللقاح فى آداب عقد النكاح، راضى بن محمد حسن تبریزی، تاريخ سرودن: ۱۳۵۸، ذریعه ج ۱۵/ ۲۹۶.

۵۰. كاشفة القناع، سيد محسن بن عبدالكريم امين عاملی، تاريخ سرودن: ۱۳۲۸، ذریعه ج ۱۷/ ۲۴۳.

۵۱. منظومة رضاعية، صدرالدين عاملی، خطی، كتابخانه مسجد اعظم.

۵۲. منظومة فى الرضاع، سيد حسن محمود امين عاملی، ذریعه ج ۲۳/ ۱۱۱.

۲۴. منظومة فى صلوة الجماعة، عبدالهادى بن جواد همدانى، ذریعه ج ۲۳/ ۱۱۹.

۲۵. منظومة فى صلوة المسافر، عبدالهادى بغدادى نجفى همدانى، ذریعه ج ۲۳/ ۱۱۹.

۲۶. منظومة فى النجاسات المعفوة فى الصلوة، ابن عماد، خطی، كتابخانه آيت الله العظمى نجفى.

۲۷. منظومه واجبات نماز، خطی، كتابخانه مسجد اعظم.

زكات

۲۸. ارجوزة فى الزكاة، محمد بن حسن حر عاملی (م: ۱۱۰۴)، ذریعه ج ۱/ ۴۷۶، ج ۲۳/ ۱۱۳.

۲۹. زكيات المستلثات، حسن نائنى، ۲۰۰۰ بیت، ذریعه ج ۱۲/ ۴۵.

۳۰. الغرر الغروية فى الاحكام الزكوية، مرتضى بن عباس كاشف الغطاء، ذریعه ج ۱/ ۴۷۷ و ج ۱۶/ ۴۱.

۳۱. منظومة فى الزكاة، سيد محمد جواد عاملی صاحب «مفتاح الكرامة» (م: ۱۲۲۶)، ذریعه ج ۱/ ۴۷۶ و ج ۲۳/ ۱۱۱.

خمس

۳۲. منظومة فى الخمس، سيد محمد جواد عاملی صاحب «مفتاح الكرامة» (م: ۱۲۲۶)، ذریعه ج ۱/ ۴۷۲ و ج ۲۳/ ۱۰۶.

صوم

۳۳. ارجوزة فى الصوم، محمد حسين بن محمد حسن اصفهانی (ت: ۱۲۹۶)، ذریعه ج ۱/ ۴۸۴.

۳۴. ارجوزة فى الصوم والاعتكاف، عباس بن حسن كاظمی، ذریعه ج ۱/ ۴۸۴، ج ۲۳/ ۱۲۰.

۳۵. منظومة فى الصوم، محمد تقى، تاريخ سرودن: ۱۲۸۰، ذریعه ج ۲۳/ ۱۲۰.

حج

۳۶. مزيج الاحتياج فى حكم منسك المحاج، سيد على نقى بن حسن طباطبایى (م: ۱۲۸۲)، ذریعه ج ۱/ ۴۷۰ و ج ۲۰/ ۳۲۹ و ج ۲۳/ ۱۰۳.

۳۷. منظومة السامية فى الحجة الحسامية، باقر بن اسماعيل واعظ (م: ۱۳۱۳)، ۱۵۰۰ بیت، ذریعه ج ۲۳/ ۱۱۳.

۶۸. ارجوزة فی الارث، عبدالهادی بن جواد بغدادی نجفی، (م: ۱۳۳۳)، ذریعه ج ۱/ ۴۵۳.

۶۹. ارجوزة فی الارث، سید علی بحرانی، (م حدود ۱۳۰۰)، ذریعه ج ۱/ ۴۵۴ و ج ۲۳/ ۱۳۹.

۷۰. ارجوزة فی الارث، عسکری بن هدایة الله مشهدی (م: ۱۲۸۰)، ذریعه ج ۱/ ۴۵۴ و ج ۲۳/ ۱۳۸.

۷۱. ارجوزة فی ارث الزوجة من ثمن العقار بعد الاخذ بالخيار، سید محمد باقر بن ابی القاسم طباطبایی (م: ۱۳۳۱)، ذریعه ج ۱/ ۴۵۵ و ج ۲۳/ ۷۱.

۷۲. ارجوزة فی الفرائض، یحیی بن ابی بکر حنفی، کتابخانه آیت الله العظمی نجفی.

۷۳. جناح الناهض الی تعلم الفرائض، سید محسن امین عاملی، ذریعه ج ۵/ ۱۵۲.

۷۴. خلاصة الابحاث فی مسائل الميراث، شیخ حر عاملی (م: ۱۱۰۴)، ذریعه ج ۷/ ۲۰۹.

۷۵. الدرّ الحیدریة، ذریعه ج ۸/ ۹۷.

۷۶. ذریعة الناهض الی تعلم الفرائض، سید ابوبکر بن عبدالرحمن حسینی حصرمی (م: ۱۳۴۱)، ذریعه ج ۱۰/ ۳۲.

۷۷. الرائض فی الفرائض، تقی الدین حسن بن علی حلّی (ت: ۶۴۷)، امل الآمل، تحقیق: سید احمد حسینی، ج ۲/ ۷۲.

۷۸. کاشفة الغوامض، احمد بن رجب بغدادی، اتمام: ۱۱۴۱، ذریعه ج ۱۷/ ۲۴۲.

۷۹. مثنوی فی الارث، فارسی، ذریعه ج ۱۹/ ۱۱۲.

۸۰. مثنوی فی الفرائض، ابن حسام، تاریخ سرودن ۷۳۵، فارسی، ذریعه ج ۱۹/ ۲۵۶.

۸۱. منظومة فی الارث، محمد محمدی خوئی، ۱۱۲۲ بیت، تاریخ سرودن ۱۳۴۷، تاریخ نشر: ۱۳۸۸.

۸۲. منظومة فی الحیوة، سید محمد صادق طباطبایی، ذریعه ج ۲۳/ ۱۰۲.

۸۳. منظومة فی حرمان الزوجة عن عین العقار، سید محمد صادق طباطبایی، ذریعه ج ۲۳/ ۱۰۳.

۸۴. منظومة فی الفرائض، محسن بن شریف جواهری (م: ۱۳۵۵)، ذریعه ج ۲۳/ ۱۲۵.

منظومة فی الفرائض، ابواسحق ابراهیم بن ابی بکر، کشف الظنون ج ۲/ ۵۸۲.

۸۵. نظم اللثالی، جعفر علی صاحب کسمندری هندی، فارسی، ذریعه ج ۲۴/ ۲۲۴.

۸۶. منظومة فی الموارث، طبق مذهب زیدیه، ذریعه ج ۲۳/ ۱۳۹.

طلاق

۵۳. احسن العدد فی مسائل العدد، سید محمد صادق بن سید محمد باقر طباطبایی (م: ۱۳۳۷)، ذریعه ج ۱/ ۲۸۷.

۵۴. ارجوزة فی العدد، محمد علی بن محمد اعسم نجفی، (م: ۱۲۳۳)، ذریعه ج ۱/ ۴۸۶.

۵۵. ارجوزة فی النکاح والطلاق، سید حسین بن محمد کاشانی حائری، تاریخ سرودن: ۱۳۳۹، ذریعه ج ۱/ ۵۰۵.

صيد و ذباجه

۵۶. ارجوزة فی الصيد والذباجه، مشکور بن محمد جواد نجفی، (م: ۱۳۵۳)، ذریعه ج ۱/ ۴۸۴.

اطعمه و اشربه

۵۷. ارجوزة فی الاطعمة والاشربة، محمد علی بن محمد اعسم نجفی (م: ۱۲۳۳)، ذریعه ج ۱/ ۴۶۲ و ج ۲۳/ ۸۵.

۵۸. ارجوزة فی الموائد، سید کلب باقر هندی، تاریخ سرودن: ۱۳۲۶، ذریعه ج ۲۳/ ۱۳۸.

۵۹. منظومة فی الاطعمة والاشربة، سید محمد باقر بن ابی القاسم (م: ۱۳۳۱)، ذریعه ج ۲۳/ ۸۵.

ارث

۶۰. ارجوزة فی الارث، سید ابومحمد حسن بن علی حسینی، ذریعه ج ۱/ ۴۵۳ و ج ۲۳/ ۱۳۹.

۶۱. ارجوزة فی الارث، ابراهیم بن علی عاملی، ذریعه ج ۱/ ۴۵۲.

۶۲. ارجوزة فی الارث، سید محمد بن معزالدین حسینی قزوینی حلّی، (م: ۱۳۳۵)، ذریعه ج ۱/ ۴۵۵.

۶۳. ارجوزة فی الارث، موسی بن امین شراره عاملی، (م: ۱۳۰۴)، ذریعه ج ۱/ ۴۵۵.

۶۴. ارجوزة فی الارث، محمد علی بن محمد اعسم نجفی، (م: ۱۲۳۳)، ذریعه ج ۱/ ۴۵۴.

۶۵. ارجوزة فی الارث، سید محمد علی بن صدرالدین موسوی عاملی، (م: ۱۲۷۴)، ذریعه ج ۱/ ۴۵۴.

۶۶. ارجوزة فی الارث، سید هاشم بن احمد موسوی احسانی، (م: ۱۳۰۹)، ذریعه ج ۱/ ۴۵۵ و ج ۲۳/ ۱۳۹.

۶۷. ارجوزة فی الارث، ذریعه ج ۱/ ۴۵۳.

- قطب‌الدین محمد ذهبی شیرازی، ذریعه ج ۱/ ۴۹۰.
۱۰۳. ارجوزة فی النکاح والطلاق والحج والزکاة، سید محمد باقر بن ابی القاسم طباطبایی (م ۱۳۳۱)، ذریعه ج ۱/ ۵۰۵.
۱۰۴. بهجة الحاوی، ابو حفص عمر بن وردی، مصر، دار احیاء التراث العربیة، ۱۳۵۱، فقه عامه.
۱۰۵. تتمیم الدرّة المنظومة، سید محمد باقر بن ابی القاسم طباطبایی حائری (م ۱۳۳۱)، در ادامه «الدرّة النجفیة»، ذریعه ج ۳/ ۳۴۱.
۱۰۶. تقلید و طهارت، علی بن حسین یزدی (ت: حدود ۱۲۹۵) فارسی، ذریعه ج ۴/ ۳۸۹.
۱۰۷. جنة المأوی، سید محمد بن عبدالصمد حسینی اصفهانی (م ۱۲۸۷)، نزدیک صد هزار بیت، ذریعه ج ۱/ ۴۹۰، ج ۵/ ۱۶۰، ج ۲۳/ ۱۲۹.
۱۰۸. الدرّة النجفیة، سید محمد مهدی بحر العلوم (م ۱۲۱۲). در میان منظومه های فقهی، معروفترین و پر شرح ترین آنها «الدرّة النجفیة» است. لذا لازم دانستیم توضیح مختصری درباره آن بیاوریم.
- این کتاب به نامهای دیگر نیز شهرت دارد: الدرّة البهیة، الدرّة المنظومة، الدرّة الغالیة فی المسائل العالیة و منظومة بحر العلوم.
- محمد علی اعسم، شاگرد سید بحر العلوم، آن را در منظومه ای توصیف نموده که آغاز آن این گونه است:
- درّة علم هی ما بین الدرر
فاتحة الكتاب ما بین السور
- منظومه بحر العلوم شامل بیش از دوهزار بیت در موضوع طهارت و نماز تا نماز طواف است. اگر چه محتوای آن فقه استدلالی نیست، لیکن گاه به دلیل بعضی احکام نیز اشاره شده است.
- چنانچه ناظم در مقدمه گوید آن را در سال ۱۲۰۵ ق - هفت سال قبل از وفات - شروع به سرودن به بحر رجز نمود. با توجه به اینکه وی در اواخر عمر اقدام به سروده اش نمود، بعید نیست تصمیم به تکمیل ابیات در ابواب بیشتر داشته، لیکن عمر او اجازه تکمیل نداده است؛ خصوصاً با توجه به اینکه سید موفق به اتمام کتاب صلوة نشد.
- سید بحر العلوم جهت تدوین «الدرّة النجفیة» دقتهای فراوان به کار بست و ابیات را پس از سرودن به شاگردانش جهت اصلاح و رفع لغزشهای احتمالی می داد. از جمله کسانی که جهت اطمینان،
۵. برخی از کتابهایی که در این قسمت معرفی می شوند درباره تمام ابواب فقه می باشند و برخی تنها مربوط به دو یا چند باب. اما نویسنده به بیشتر موارد معرفی شده دسترسی نداشتم و چه بسا تنها یک باب در آنها به نظم کشیده شده باشد.

۸۷. منظومة فی المیراث، اعظم نجفی، خطی، کتابخانه مسجد اعظم.
۸۸. نبذة الفرائض، ملا علی قزوینی خوینی (م حدود ۱۳۱۸)، ذریعه ج ۲۴/ ۳۶.

دیات

۸۹. ارجوزة فی الدیات، محمد علی بن محمد اعسم نجفی (م ۱۲۳۳)، ذریعه ج ۱/ ۴۷۳.
۹۰. ارجوزة فی الدیات، احمد بن مصطفی خوی قزوینی (م ۱۳۰۷)، ذریعه ج ۱/ ۴۷۲ و ج ۲۳/ ۱۰۷.

ابواب مختلف^۵

۹۱. ارجوزة فی شرح الدرّة، سید حسین بن رضا بن بحر العلوم (م ۱۳۰۶)، شرح منظوم «الدرّة النجفیة»، ذریعه ج ۱/ ۴۷۹.
۹۲. ارجوزة فی شرح الدرّة، رضا گاپایگانی، شرح منظوم «الدرّة النجفیة» ذریعه ج ۱/ ۴۷۹.
۹۳. ارجوزة فی شرح الدرّة، عباس بن حسن نجفی (م ۱۳۲۲)، شرح منظوم «الدرّة النجفیة» ذریعه ج ۱/ ۴۸۰.
۹۴. ارجوزة فی الصوم والخمس والزکاة والحج، عباس بن حسن کاشف الغطاء، ذریعه ج ۱/ ۴۸۴.
۹۵. ارجوزة فی العبادات، سید معزالدین محمد مهدی بن حسن حسینی قزوینی حلی (م ۱۳۰۰)، بیش از ۱۵۰۰۰ بیت، ذریعه ج ۱/ ۴۸۵ و ج ۲۳/ ۱۲۲.
۹۶. ارجوزة فی الفقه، عبدالحسین بن ابراهیم عاملی خیامی نباطی (ت: ۱۲۷۹) ۴۰۰۰ بیت، ذریعه ج ۱/ ۴۸۹ و ج ۲۳/ ۱۲۸.
۹۷. ارجوزة فی الفقه، حسین بن محمد بحرانی (م ۱۲۱۶)، ذریعه ج ۱/ ۴۸۹ و ج ۲۳/ ۱۲۷.
۹۸. ارجوزة فی الفقه، علی بن زین العابدین بارجینی یزدی حائری (م حدود ۱۳۲۴)، ذریعه ج ۱/ ۴۸۹ و ج ۲۳/ ۱۲۸.
۹۹. ارجوزة فی الفقه، علی بن محمد موسوی بحرانی بلادی نجفی (م ۱۳۰۲)، ذریعه ج ۱/ ۴۸۹.
۱۰۰. ارجوزة فی الفقه، محمد تقی بن میر مؤمن قزوینی (م ۱۲۷۰)، ذریعه ج ۱/ ۴۸۸.
۱۰۱. ارجوزة فی الفقه، محمد تقی مدرس بن عبدالله سبزواری مشهدی (م ۱۲۸۰)، ذریعه ج ۱/ ۴۸۸.
۱۰۲. ارجوزة فی الفقه والاصولین والموازن الشرعیة،

اشعار را از نظر وی می گذراند سید صدرالدین (ت ۱۱۹۳) است^۶ که شاید تا آن زمان هنوز به سن بلوغ نرسیده بود. ابعاد علمی، معنوی و دقت سید سبب شد منظومه اش از همان آغاز مورد توجه علما، اندیشمندان و محصلین حوزه های علمیه قرار گرفته و تاکنون دهها شرح به نظم و نثر بر آن نگاشته شود:

شروح منظوم:

- * ارجوزة فی شرح الدرّة، رضا گلپایگانی.
- * ارجوزة فی شرح الدرّة، عباس بن حسن نجفی.
- * ارجوزة فی شرح الدرّة، سید حسین بن رضا بن بحر العلوم.
- * ارجوزة فی شرح الطهارة، سید کلب باقر نقوی.

شروح نثر:

- * شرح الدرّة النجفیة، زین الدین گلپایگانی (م ۱۲۸۹)، خطی، کتابخانه آیت الله العظمی نجفی.
- * شرح الدرّة النجفیة، سید جمال الدین بن علی موسوی (قرن ۱۳)، خطی، کتابخانه آیت الله العظمی نجفی.
- * فصوص فیروزجات خفیه خاتم نکات شرح الدرّة النجفیة، علی بن محمد جعفر شریعتمداری استرآبادی (م ۱۳۱۵)، خطی، کتابخانه آیت الله العظمی نجفی.
- علاوه بر شروح فوق، شرحهای دیگری نیز بر «الدرّة النجفیة» نگاشته شده که در ذریعه ج ۸ ص ۱۰۹ به بعد آمده است:
- * خزائن الاحکام، آغا دریندی (م ۱۲۸۵).
- * شرح الدرّة، ابوتراب، معروف به میرزا آقا قزوینی حائری.
- * کشف الاسرار الخفیه، سید ابو القاسم بن احمد کاشانی نجفی.
- * شرح محمد اسماعیل عقدایی یزدی (م ۱۲۴۰).
- * شرح محمد باقر بن محمد کرهرودی سلطان آبادی (م ۱۳۱۵).

- * مفاتیح الکلام یا مفتاح المفاتیح، صبغة الله کاظمی.
- * شرح عبدالحسین بن جواد بغدادی (م ۱۳۶۵).
- * کشف الاسرار و رفع الاستار، عبدالرحیم کرمانشاهی (م ۱۳۰۵).
- * شرح سید علی بن ابراهیم عاملی (م ۱۲۶۰).
- * شرح سید علی بن محمد امین عاملی (م ۱۲۴۹).
- * کشف السترة، علی خوینی.
- * شرح سید علی خوانساری (م ۱۲۳۸).
- * شرح محمد علی بن محمد حسن اردکانی.
- * شرح محمد علی بن غانم.
- * شرح محمد علی بن نصیر مدرس چهاردهی رشتی.
- * شرح سید محمد عصار.
- * الفیروزجة الطوسیه، محمد مشهدی (م ۱۲۵۷). (خطی آن در کتابخانه آیت الله نجفی موجود است).
- * المواهب السنیه فی شرح الدرّة الغرویه، سید محمود بروجردی (م ۱۳۰۰).

- * ارشاد الانظار فی تسمیم کشف الاسرار، هادی بن عبدالرحیم کرمانشاهی.
- * شرح هادی بن عباس (م ۱۳۶۱).
- گذشته از شرحهای فراوان بر «الدرّة النجفیة»، شاعرانی اقدام به سرودن ابیاتی در تکمیل منظومه سید نموده اند که نشانه توجه فراوان به آن است:
- ارجوزة فی صلاة المسافر، عبدالهادی بن جواد همدانی.
- ارجوزة فی صلاة الجماعة، عبدالهادی بن جواد همدانی.
- ارجوزة فی صلاة المسافر و الجماعة و مسائل الشکوک، علی خوثی قزوینی.
- تسمیم الدرّة المنظومة، سید محمد باقر طباطبایی.
- فريدة اللثالی، عبدالغنی اهری.
- منظومة فی تسمیم الدرّة البحر العلومیه، منیر الدین بروجردی.
- مرحوم بحر العلوم در لابه لای بیان احکام فقهی به مناسبت به بیان مطالب اخلاقی نیز گریز زده است. به عنوان نمونه تحت عنوان «القول فی الجنائز» می گوید:

لاتنس ذکر هادم اللذات
ان لم تجئه فهو جاء آت
مُت قبل موت فهو الحیوة
ماهون الموت علی من ماتوا
واحسن الظن بربّ ذی المنن
فانه فی ظن عبده الحسن

۶. تاریخ بروجرد، غلامرضا مولانا، ج ۲، ص ۲۱۳.

وی از سی سالگی به فکر تحصیل علم برآمد و تحصیل دانش را از آن سن آغاز نمود.^۷

این منظومه شامل هزار و سه بیت و تمام ابواب فقه را دربر گرفته است.

شیوه طرح مباحث به گونه اشباه و نظائر است؛ بدین معنی که مسائل ابواب مختلف در صورتی که شباهتی میان آنها باشد در یک جا جمع می گردند و نویسنده یا ناظم خود را ملزم به آوردن مباحث یک باب نمی کند. اگرچه در فقه در عمل کمتر پیش می آید نویسنده از یک باب خارج شود.

این منظومه شباهت فراوانی به «نزّه الناظر فی الجمع بین الاشتباه والنظائر»، تألیف شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید حلی دارد؛ به گونه ای که برخی تصور کرده اند مرحوم سید محسن اعرجی همان «نزّه الناظر» را به نظم درآورده است، لیکن مقایسه بیشتر میان آنها نشان می دهد چنین پنداری درست نیست. مثلاً در «نزّه الناظر» موارد ثبوت خیار ۱۱ مورد، زانی که ازدواج با آنان مکروه است ۲۶ مورد و عبهایی که بدون اجرای صیغه آزاد می شوند ۲۴ مورد ذکر کرده است، اما در کتاب «الفقهیه المستطرفة» آنها را به ترتیب ۱۴، ۲۰ و ۱۸ مورد شمرده است.

۱۲۲. الفصیلة المزدوجة، ابو محمد عبدالرحمن بن حسن قاسانی (معاصر شیخ مفید - ره) ذریعه ج ۱۷/۱۲۹.

۱۲۳. قواعد الشرع فی نظم کتاب الوضع، سعید بن خلف خروصی، اتمام: ۱۴۰۱، وزارة التراث القومي والثقافة، ۱۴۰۳، فقه عامه.

۱۲۴. لثالی الفقهاء، عبدالحسین وکیلی قمی، اتمام: ۱۳۶۲ ق. قم، ۱۳۷۲ ق.

۱۲۵. اللثالی الناظمة فی الاحکام اللازمة، سید محمد بن هاشم هندی (م ۱۳۲۳) ذریعه ج ۱/۴۹۰ و ج ۱۸/۲۶۶.

۱۲۶. لؤلؤ الاحکام، علی استرآبادی، اتمام: ۱۲۶۸. ذریعه ج ۲۳/۱۲۸.

۱۲۷. مثنوی فی آداب الصلوة، احتمالاً از فریدالدین عطار نیشابوری، فارسی، ذریعه ج ۱۹/۱۰۵ و فهرست نسخه های خطی فارسی، ج ۴/۳۰۲۹.

۱۲۸. مغنی الفقیه فی الفقه البنیة، سید محمد حسین رضوی کاشانی (ت: ۱۲۹۱)، کاشان، ۱۳۷۳ ق.

۱۲۹. المقیاس، ملاهادی سبزواری (م ۱۲۸۹)، ذریعه ج ۲۲/۱۲۶.

۷. همان، ص ۲۱۶.

۱۰۹. الدرر البهیة فی النظائر الفقهیه، محسن بن محمد سمیع (قرن ۱۳)، ذریعه ج ۱/۴۸۹ و ج ۸/۱۲۱.

۱۱۰. الدرر التنظم، شیخ فضل الله نوری، (م ۱۳۲۷ ق) روزنامه جمهوری اسلامی، ۱/۱۱/۱۳۷۰.

۱۱۱. الدرر المنضودة، محمد حسن مامقانی نجفی (م ۱۳۵۱) ۱۰۰۰ بیت، ذریعه ج ۱/۴۸۹ و ج ۸/۱۳۷.

۱۱۲. ضوء المرشد فی احکام النبی الامجد، سید حسین حایری کاشانی، اتمام: ۱۳۴۲.

۱۱۳. علة الناسک فی قضاء المناسک، تقی الدین حسن بن علی حلی (ت: ۶۴۷) امل الامل، تحقیق: سید احمد حسینی، ج ۲/۷۲.

۱۱۴. عقد الجواهر فی الاشباه والنظائر، تقی الدین حسن بن علی حلی (ت: ۶۴۷) حدود ۱۲۰۰ بیت، امل الامل، تحقیق: سید احمد حسینی، ج ۲/۷۲.

۱۱۵. عقد الدرر فی قاعدة لاضرر، سید محمد صادق بن محمد باقر طباطبایی (م ۱۳۳۷) ذریعه، ج ۱۵/۲۸۹.

۱۱۶. فريدة الاحکام، فخرالدین نراقی کاشانی (م ۱۳۲۵)، تهران، مرکز نشر کتاب، ۱۳۸۸.

۱۱۷. فريدة اللثالی، عبدالغنی بن رضا اهری تبریزی، در ادامه «الدرة النجفیه»، ذریعه ج ۱۶/۲۲۳.

۱۱۸. فقه منظوم، میر عبدالله، فارسی، فهرست نسخه های خطی فارسی، احمد منزوی، ج ۴/۳۰۳۱.

۱۱۹. فقه منظوم، سید محمد، فارسی، فهرست نسخه های خطی فارسی، احمد منزوی، ج ۴/۳۰۳۱.

۱۲۰. فقه منظوم، خان بهادر محمد عبدالکریم، اردو، هند: حیدرآباد دکن، فقه عامه.

۱۲۱. الفقهیه المستطرفة، سید محسن اعرجی کاظمی (م ۱۲۲۷ یا ۱۲۴۰)، با شرح و تعلیقات از سید عبدالحجه بلاغی (چاپ سنگی)

این کتاب به نامهای دیگر نیز شهرت دارد: الدرر البهیة فی فقه الامامیه، المستطرفة، منظومه فقهیه مستطرفة و الفیه فقهیه. خود ناظم در مقدمه تصریح می کند که نام آن، «الفقهیه المستطرفة» است:

سمیتها الفقهیه المستطرفة

توجب ضبطها مزید المعرفة

ناظم از شاگردان برجسته مرحوم سید بحر العلوم و از مجتهدین و زهاد طراز اول عصر خود محسوب می شد. گویا

بی الف سروده است.^{۱۰}

ج- سید محمد حسن خوانساری برادر بزرگتر مرحوم آیت الله سید احمد خوانساری دارای منظومه های بی الف است.

د- میرزا زین العابدین خوانساری، خطبه های بی الف و نقطه دارد.
ه- سید محمود موسوی در رد قائلین به وجوب عینی نماز جمعه منظومه ای بدون الف به عربی نگاشته است.^{۱۱}

۱۳۴. منظومه فی تسمیم الدرّة البحر العلومیة، منیرالدین بروجردی، ذریعه ج ۹۱/۲۳.

۱۳۵. منظومه فی حرز النجاة فی نظم الواجبات، ذریعه ج ۱۰۴/۲۳.

۱۳۶. منظومه فی العبادات، محمود کرمانشاهی، ذریعه ج ۱۲۲/۲۳.

منظومه فی العبادات، محمد صالح جزائری، کشف الظنون ج ۵۸۲/۲

۱۳۷. منظومه فی الفقه، عبدالغنی قراچه داغی، ذریعه ج ۱۲۸/۲۳.

۱۳۸. منظومه فی الفقه، علی مظفر نجفی، ذریعه ج ۱۲۸/۲۳.

۱۳۹. منظومه فی الفقه، محمد تقی قزوینی، ذریعه ج ۱۲۶/۲۳.

۱۴۰. منظومه فی الفقه، سید محمد تقی قزوینی، ذریعه ج ۱۲۶/۲۳.

۱۴۱. منظومه فی الفقه، محسن بن سمیع، ذریعه ج ۱۲۸/۲۳.

۱۴۲. منظومه فی الفقه، محمد تقی مدرس مشهدی (م ۱۲۸۰)، ذریعه ج ۱۲۶/۲۳.

۱۴۳. منظومه فی الفقه، سید محمد جواد حسینی عاملی، صاحب «مفتاح الکرامه» (م ۱۲۲۶)، ذریعه ج ۱۲۷/۲۳.

۱۴۴. منظومه فی الفقه، محمدرضا واعظ همدانی، ذریعه ج ۱۲۸/۲۳.

۱۴۵. منظومه فی الفقه، طحان، کشف الظنون ج ۵۸۳/۲.

۱۴۶. منظومه فی الفقه، مفید بن محمد نبی شیرازی،

۱۳۰. المنظومة الفریدة، سید هاشم بن احمد حسینی حلی (م ۱۳۴۱)، ذریعه ج ۱۲۱/۲۳.

۱۳۱. منظومه فقهیه، سید محمد علوی بروجردی (م ۱۳۶۲ ق)، مجله نور علم ش ۵۴ ص ۳۲.

۱۳۲. منظومه فقهیه، محمد علی بن حسین اعسم، نجف، ۱۳۴۹.

۱۳۳. منظومه فی آداب الشریعة والحکم المرعیة فی الشریعة، سید جعفر بن حسین موسوی خوانساری معروف به میر ابو القاسم (م ۱۱۵۸)، ذریعه ج ۵۸/۲۳.

این منظومه شامل فقه و بعضی مباحث دیگر است که حرف الف در آن به کار نرفته و آن از شاهکارهای ادبی محسوب می شود.

مرحوم آقا بزرگ در ذریعه تعداد ابیات آن را نزدیک به سه هزار بیت ثبت کرده است، لیکن این منظومه همراه با کتاب مبانی الاصول تألیف میرزا هاشم چهارسوقی در سال ۱۳۱۷ ق به چاپ رسیده که ۸۹۰ بیت دارد و نسخه خطی آن در کتابخانه آیت الله العظمی نجفی تحت عنوان «القصیلة المیمیة الخالیة من الالف» دارای حدود ۶۵۰ بیت است. نسخه خطی دیگر آن در کتابخانه آیت الله العظمی گلپایگانی به نام «منظومه بی الف» موجود است که موفق به شمارش ابیات آن نشدم.

مرحوم آیت الله سید محمد حسن خوانساری که از نوادگان ناظم است با چند بیت بی الف، منظومه فوق را این گونه توصیف کرده است:

حبیبی لو لم تصطبر عند شدة
علیک بخوض فی مقول کمنعم
وکن عند خوض فی وصیفی بصیرة
بحق عظیم حق جد مکرم
فقد جدّ جدی فی خلوّ مقوله
ومنظومه من کل حرف مقدّم
فخلّده ربی رضی فی نعیمه
وحصّنه من شرّ یوم عرمم^۹

جمعی از نوادگان مرحوم میر ابو القاسم روش جد خود را دنبال کرده اند از جمله:

الف- محمد باقر خوانساری اصفهانی (م ۱۳۱۳) صاحب «روضات الجنات»، در آغاز کتابش به نام «درر النظیم فی رسم تحیة وتسلیم» خطبه ای خالی از نقطه و دیباچه ای بدون الف نگاشته است.^۹

ب- آقا سید ابو القاسم ریاضی خوانساری منظومه ای فارسی

۸. مقدمه مناهج المعارف، میر ابو القاسم جعفر موسوی خوانساری، مقدمه از میر سید احمد روضاتی، ص ۱۴۲.

۹. متن کامل خطبه و دیباچه مزبور در مقدمه کتاب «النهریة»، تألیف محمد باقر خوانساری، چاپ سال ۱۳۳۷ ش صفحه ۱۲ و ۱۳ آمده است. مقدمه از سید احمد روضاتی.

۱۰. تسمی از ابیات آن در مقدمه کتاب مناهج المعارف، ص ۱۳۹ آمده است.

۱۱. ر. ک: مقدمه کتاب مناهج المعارف، ص ۱۰۵ و ۱۴۲.

- مصر: دار احیاء الکتب العربیة، ۱۳۵۱.
۱۶۱. الجمانة البهية في نظم الالفية الشهيدية، تاج الدين حسن بن راشد حلی، تاریخ سرودن: ۸۲۵ ذریعہ ج ۵/۱۳۲.
۱۶۲. الجوهره في نظم التبصرة، تقی الدین حسن بن علی حلی (ت: ۶۴۷)، نظم تبصره علامه، ذریعہ ج ۱/۴۸۸ و ج ۵/۲۹۲.
۱۶۳. الدررة الصفية في نظم الالفية الشهيدية، نورالدین علی بن عبدالصمد حارثی همدانی، ذریعہ ج ۸/۱۰۰.
۱۶۴. درر الاقوال في فقه سيدنا محمد وآله الاطهار، محسن بن محمد رفیع رشتی، اتمام: ۱۲۷۸. نظم شرح لمعه شهید ثانی، خطی، کتابخانه آیت الله العظمی نجفی.
۱۶۵. السرائر المستبصرة في نظم التبصرة، سيد حسن بن مرتضى طباطبایی یزدی (م بعد ۱۳۱۰) بیش از ده هزار بیت، ذریعہ ج ۱/۴۸۸ و ج ۱۲/۱۵۵.
۱۶۶. فتح الاکمام عن الورد البسام في رياض الاحکام، سيف بن حمد اغبري، اتمام: ۱۳۶۴ ق. فقه عامه، نظم «ورد البسام» تألیف عبدالعزيز مغربی.
۱۶۷. لوح القلم، چاپ: ۱۳۸۲، نظم مسائل مهم «العروة الوثقی».
۱۶۸. مثنوی شرایع الاسلام، فارسی، ذریعہ ج ۱۹/۲۲۳.
۱۶۹. منتخب الاحکام، قوام الدین سیفی قزوینی، نظم «اللمعة دمشقية»، ذریعہ ج ۲۲/۳۶۹.
۱۷۰. نخبه الاحکام، علی شریعتمدار استرآبادی، نظم «اللمعة دمشقية»، ج ۲۴/۹۲.
۱۷۱. نظم الفیه الشہید، محمد بن سلیمان تنکابنی (م قبل از ۱۳۲۰)، ذریعہ ج ۱/۴۸۳ و ج ۲۴/۱۹۹.
۱۷۲. نظم الفیه الشہید، حسن بن راشد حلی، اتمام: ۸۲۵، ذریعہ ج ۲۴/۱۹۸.
۱۷۳. نظم الفیه الشہید، علی بن احمد آل عبدالجبار قطیفی، ذریعہ ج ۲۴/۱۹۸.
۱۷۴. نظم الفیه شہید، محمد بن حسن طباطبایی، فارسی، ذریعہ ج ۲۴/۱۹۹.
۱۷۵. نظم تبصرة المتعلمين، عباس علی زنجانی (م ۱۳۴۴) ۳۰۰۰ بیت، خطی، کتابخانه آیت الله العظمی نجفی.
- فارسی، کشف الظنون ج ۲/۵۸۳.
۱۴۷. منظومة في الفقه، صالح بن محمد غزی تمر تاشی (م ۱۰۵۵)، کشف الظنون ج ۲/۵۸۳.
۱۴۸. منظومة في الفقه، محمد بن حسن کواکبی حلی (م ۱۰۹۶)، کشف الظنون ج ۲/۵۸۳.
۱۴۹. منظومة في الفقه والاصول والموازن الشرعية، سيد علی بن محمد قطب، ذریعہ ج ۲۳/۱۲۹.
۱۵۰. منظومة الواجبات يا درّ غلطان از برای مؤمنان، محمد جواد دارابی شیرازی (ت: ۱۳۰۹) چاپ: ۱۳۵۱ ش.
- ناظم، این منظومه را برای تعلیم واجبات به کودکی هشت ساله به زبان فارسی و ساده سروده است.
۱۵۱. منظومه کلامی و فقهی، حافظی، فارسی، خطی، فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۱۹۲۷.
۱۵۲. نبراس الهدی، ملا هادی سبزواری، بیش از ۱۰۰۰ بیت، ذریعہ ج ۲۴/۳۹.
۱۵۳. النخبة في الحكمة العملية والاحکام الشرعية، فیض کاشانی، ۳۰۰۰ بیت، اتمام: ۱۰۵۰، ذریعہ ج ۲۴/۹۷.
۱۵۴. نظم اللثالی، محمد بن احمد لاهیجانی گیلانی حسینی، اتمام ۱۱۰۳، فارسی، ذریعہ ج ۲۴/۲۲۶.
- نظم متون نثر**
۱۵۵. ارجوزة الاثنی عشرية في الصلوة، عبدالله بن صالح سماهیجی (م ۱۱۳۵) نظم «الاثنی عشرية الصلواتية» تألیف شیخ بهایی ذریعہ ج ۱/۴۵۱ و ج ۲۳/۱۴۴.
۱۵۶. ارجوزة في الارث، جعفر شرف الدین بن محمد باقر تستری (م ۱۳۳۵)، نظم «المختصر النافع»، ذریعہ ج ۱/۴۵۳ و ج ۲۳/۷۱.
۱۵۷. ارجوزة في الوضوء، ابوالمعالی بن محمد ابراهیم کلباسی (م ۱۳۱۵)، نظم «شرح الکفایة» ذریعہ ج ۱/۵۰۵ و ج ۲۳/۱۴۶.
۱۵۸. التدريب نظم غاية التدريب، عمریطی، فقه عامه، مصر، دار احیاء التراث العربی، ۱۳۵۱.
۱۵۹. التحفة القوامية في فقه الامامية، قوام الدین محمد بن محمد مهدی حسینی (م حدود ۱۱۵۰) ۴۷۹۳ بیت، نظم «اللمعة دمشقية» ذریعہ ج ۳/۴۶۲، خطی، کتابخانه آیت الله نجفی.
۱۶۰. التيسير نظم متن التحرير، عمریطی، فقه عامه،

